یادداشت

لزوم توجه به بافت های فرسوده شهری

بافت های قدیمی شهری بیانگر فرهنگ هم زیستی مردم در ابتدای سکونت آن ها در یک مکان خاص است.

این بافت ها محلات فرسوده ای در فضای امروزی شهرها هستند که مسائل و پیچیدگی های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شیوه زندگی خاص خود را دارد.

این محلات و بافت ها از یک طرف دارای ریشه های سکونتی ارزشمند با غنای فرهنگی، اجتماعی و معماری است و از طرف دیگر به دلیل فرسودگی شدید، نبود دسترسی مناسب به خدمات شهری و بهداشتی، وجود مشکلات اجتماعی و امنیتی، آسیب پذیری در برابر زلزله، سیل، آتش سوزی و عدم تطابق با زندگی امروز شهری و شهرسازی مدرن دارای مشکلات روبنایی و زیرساختی است.

بافت های فرسوده موجود در شهر دارای مجموعه ای از ویژگی های عمومی هستند که این ویژگی ها شامل عمر ابنیه، نوع مصالح به کار رفته در ساختمان ها، وضعیت خدمات و زیرساخت های شهری، دانه بندی ریز و تعداد طبقات است.

شهر بیرجند بیش از ۸۰۰ هکتار بافت فرسوده دارد که مستثنی از دیگر نقاط کشور نیست و کافی نبودن خدمات شهری محله ای از قبیل پارک، زمین بازی، کتابخانه، درمانگاه و ... امکان تعاملات اجتماعی ساکنان و سطح کیفی سکونت را در این نقاط نیز تقلیل داده است.

کمبود خدمات بهداشتی، فقر امکانات شهری، نارسایی شبکه های تاسیساتی موجود، نبود فضاهای سبز و... این عرصه های مرکز استان را به محیطی با پایین ترین سطح سلامت برای ساکنان آن مبدل ساخته است.

علاوه بر همه این مشکلات با توجه به گستردگی پدیده فقر شهری در مناطق فرسوده شهر، این محدوده ها مناسب ترین عرصه برای بروز انواع ناهنجاری های اجتماعی است که امنیت محله را کاهش می دهد و میزان رضایت مندی ساکنان از محیط و محله را کم می کند.

اگر چه ساکنان این مناطق در زمره شریف ترین طبقات اجتماعی هستند اما مشکلات اجتماعی فراوانی دامن گیر عرصه های سکونتی آن ها است.

بیشتر ساکنان بافت های فرسوده از سطح درآمدی بسیار پایین برخوردارند و گروه های عمده ای از این ساکنان نیز به دلیل پایین بودن قیمت اجاره بهای مسکن در این مناطق زندگی می کنند و این عوامل موجب پایین آمدن سطح مشارکت در نوسازی این بافت شده است در حالی که فرسودگی کالبدی، این مناطق را به آسیب پذیرترین عرصه در مواجهه با بلایای طبیعی تبدیل کرده است.

باید ابتدا بافت فرسوده را به طور دقیق شناسایی و طبقه بندی کرد. این اقدام باعث می شود تا مناطق پرخطر در اولویت برنامه قرار بگیرند.

از راهکارهای دیگر، تجمیع مسکن و اعطای تسهیلات کم بهره به ساکنان این بافت ها است.

مقاوم سازی بافت فرسوده روش دیگر مداخله است که نیاز به آن در بیرجند به شدت احساس می شود البته در شرایط فعلی برقراری حس اعتماد بین مردم ساکن در بافت های فرسوده و متولیان امور شهری، حلقه مفقوده در نظام احیای این بافت ها است.

در طول سال های اخیر توجه به احیای بافت فرسوده و اجرای طرح فرزان در آن چندان موفق عمل نکرده است بنابراین نیاز است تا مسئولان علاوه بر نگاه کالبدی، جنبه های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حیات شهری را مد نظر قرار دهند و با اجرای برنامه های راهبردی در از مدت و با بهره گیری از برنامه ریزی مشارکتی و ارتباطی نسبت به احیای آن بکوشند.

خزان «چهار درخت»

رنجبر_ از حسینیه چهار درخت که بگذری به نقطه ای می رسی که می گویند در گذشته میدان محله بود و چهار درخت نارون این میدان، نام چهار درخت را برای این محله ماندگار کرد.

هنوز آب انبارهای قدیمی محله با دیوارهای کاهگلی و خشت هایی که هر کدام حکایتی برزبان دارند پا برجا است و بوی نم و رطوبت آب با هر نسیم از پله های طولانی آب انبارها به مشام می رسد. با گذر از این مسیر روبروی زورخانه پوریای ولی قرار می گیری با سقفی گنبدی و کاهگلی که هنوز هم صدای یا علی (ع) گفتن پهلوانانش در گوش محله می پیچد.

اهالی قدیم این جا هنوز به خاطر دارند حمام محله را که اکنون به محلی برای ورزش های زورخانه ای تبدیل شده و غسالخانه روبروی دیوار حمام را که آب نبات ریزی شده است.

• دیوارهای ترک خورده

از کنار سوپر مارکت کوچک محله در میدانی که حالا فقط نامی از آن باقی مانده اگر عبور کنی به دیوارهای ترک خورده و کاهگلی خانه ای می رسی که ترس آوار شدن در دل ساکنانش لانه کرده است.

صاحب خانه که پیرمرد ۶۰ ساله ای است، می گوید: ۸ سال است ساکن محله چهار درخت شده ام اما هر

روز ترک های دیوار های خانه از یک قسمت سر در می آورد و می ترسم بر سرم آوار شود. «قطبی» ما را به خانه اش دعوت می کند تا از نزدیک ترک های دیوارهای حیاط خانه اش را مشاهده کنیم.

نقاط مختلفی از دیوارهای خانه اش ترک خورده و او به دلیل ثبت خانه در فهرست میراث فرهنگی اجازه مرمت ندارد و از طرفی به گفته وی میراث فرهنگی نیز تاکنون اقدامی برای مرمت بنا انجام نداده است.

آن طور که می گوید: روشنایی معابر محله خوب است اما با وجود نظارت ماموران نیروی انتظامی باز هم تردد افراد ناباب در این محله دیده می شود.

او از فضای سبز بی رنگی صحبت می کند که اهالی محله از آن به عنوان پارک یاد می کنند و فضای کوچک و بدون امکانات این پارک هم مورد گلایه اوست. کوچه های محله آن قدر تودر تو و پر پیچ و خم است که به سختی متوجه می شوی از کدام طرف وارد شده ای و قرار است به کجا برسی، آسفالت کوچه ها وصله و پینه بی شماری به جان خریده و چاله های زیادی تن آسفالت را آزار می دهد.

عده ای مشغول تعویض لوله های فرسوده آب در محله هستند. دیوارهای کاهگلی که هر آن ممکن است ریزش کند، شیب تند کوچه ها، مخروبه هایی که به زباله دان و محلی برای تجمع افراد ناباب تبدیل شده تصویری است که از ابهت از دست رفته محله چهار درخت در قاب چشمانت جا خوش می کند.

هنوز هم ساباط های کاهگلی دود گرفته تو را در انتهای برخی کوچه های فرعی به خانه هایی با درهای چوبی و رنگ ورو رفته می رساند و چهره معتادانی که هر از گاه گوشه و کنار خانه های مخروبه پرسه می زنند تصویر محله قدیمی را خراشی عمیق می اندازد. بناهای این جا بیشتر شبیه عمارت است و می توان حدس زد افرادی سرشناس در آن ساکن بودند.

• یاد قدیم ها

زنی شیب کوچه را پشت سر می گذارد و از کنار مخروبه ها عبور می کند. او که ۲۰ سال است در این محله زندگی می کند ادامه می دهد: خیلی از ساکنان قدیمی این محله از دنیا رفته و عده ای هم منازلشان را فروخته اند، در بعضی منازل هم سال ها باز نشده

است. به یاد دارد خانواده های «صالح زاده»، «محسن زاده»، دکتر «احمدی»، منزل «بی بی مرادی» و... که از ساکنان قدیمی این محله بودند و حالا فقط ردپای خاطراتشان در کوچه باقی مانده است.

در ضلع دیگر این محله موقوفه «محمدرضا مستوفی» قرار دارد که مراسم عزاداری امام حسین(ع) در آن برگزار می شود و در گوشه دیگر مسجد بسیار قدیمی چهار درخت است که یکی از قدیمی ترین بناهای تاریخی بیرجند به شمار می رود و در راستای

آن داخل مطهری ۸ مسجد عاشور است که هیئت عزاداران فاطمیه و دارالایتام و دارالشفای فاطمیه در آن فعالیت می کنند.

یکی دیگر از ساکنان محله هم می گوید: این محله از قدیمی ترین محله های بیرجند است که در راستای آن آب قنات قصبه روان بوده است و بیشتر بزرگان شهر در این محله ساکن بودند قدمت مسجد چهار درخت هم به ۸۰۰ سال قبل برمی گردد و هنوز هم درش به روی مردم و نمازگزاران باز است.

او از آیت ا... تهامی، مرحوم حائری و آقای عارفی یاد می کند که در این مکان امام جماعت بودند و با بیان این که محله از زمان های قدیم که ما کودک بودیم تغییرات زیادی کرده است، می افزاید: ساباط هایی بود که دیگر خبری از آن نیست، یا حوض وسط میدان و درخت های اطراف آن دیگر وجود ندارد.

وی ادامه می دهد: این محله از قلعه بالای ده (حسینیه امام رضا(ع)) شروع می شد و تا قلعه پایین ده که همان میدان امام حسین(ع) کنونی و معروف به محله (ته ده) بیرجند است ادامه داشت.

خاطراتش را ورق می زند و می گوید: لوله کشی آب در این محله بعد از تهران به عنوان دومین شهر کشور انجام شد و لوله های آب را با شتر از هندوستان می آوردند.

یکی دیگر از ساکنان محله از روند کند تعویض لوله های آب فرسوده گلایه دارد و می گوید: ۱۰ روز از زمانی که چاله ها را کنده اند می گذرد و هر روز باید خانه هایمان را خاک روبی کنیم.

وی از نبود امنیت در محله نیز گلایه مند است و اضافه می کند: گاه و بی گاه سرقت و حضور افراد ناباب باعث رخت بر بستن و محوشدن امنیت در محله قدیمی مان شده است و اگر چه نیروهای انتظامی مدام در محله حضور دارند اما چون بسیاری از خانه های قدیمی خالی از سکنه شده است، کافی نیست.

وی از شهرداری درخواست می کند با تخریب منازل مخروبه برای ایجاد فضای سبز اقدام کند تا سایه افسردگی و خمودگی از محله برداشته شود.

یکی دیگر از ساکنان محله هم می گوید: کوچه های محله جارو می شود اما وجود خانه های مخروبه با فرارسیدن فصل تابستان و به هوا برخاستن گرد و غبار برایمان مشکل ساز شده است.

در محله چهار درخت که از یک طرف متصل به خیابان مطهری و از طرف دیگر به خیابان منتظری ختم می شود هنوز تیر برق های چوبی به چشم می خورد و معماری سنتی قدیم با درهایی که نقش ماه و ستاره رایدک می کشند و کلون های مردانه و زنانه تور ابه بام خاطرات محله دعوت می کند.

اما این روزها دل اهالی محله چهار درخت گرفته است که چرا محله شان از یادها فراموش شده و کمتر دستی از آستین همت برای ایجاد شور و نشاط گذشته به محله بیرون می آید.

«موسوی» از جمله افرادی است که چهل سال در این محله رفت و آمد دارد و حالا در محل قدیم غسالخانه آبنبات ریزی راه اندازی کرده است اما ساکن محله نیست.

به یاد دارد قناتی از میدان محله و از کنار چهار درخت عبور می کرد و آن طرف تر مغازه سید عباس میر عباسی که پدر شهید بود قرار داشت و رضا بابایی مغازه دار دیگری بود که باعث رونق و برکت محله بود. کودکستان فرزان را به یاد دارد که دوران کودکی اش

را در آن جا گذراند و مغازه خودش هم در گذشته به اصطلاح پایاب یا غسالخانه بود و حالا او در این قسمت مشغول کار است. همچنین پایاب کوچکی وسط این میدان ساخته شده بود که آب قنات پس از عبور از این پایاب تقسیم و معابری که از این میدان منشعب می شد دارای نامهای مختلفی از جمله «کوچه کلو»، «کوچه قلعه»، «کوچه حمام» و... بوده که هر کدام از این معابر فضاهای مختلفی داشته است.

به عقیده او شکل ظاهری محله نسبت به گذشته تغییر زیادی نکرده و بسیاری از خانه ها وقفی بوده و هست. گوشه و کنار این محله زمین هایی که انگار در گذشته باغ بوده و در اثر خشکسالی حالا به باغی خزان زده تبدیل شده اند به چشم می خورد.

کمی پایین تر از میدان چهار درخت هم پارکی که به گفته اهالی شباهت زیادی به پارک یا فضای سبز ندارد دیده می شود با چند تاب و سرسره و درختان سر به فلک کشیده کاج و زمینی خالی از چمن در فضایی کوچک.

• ساماندهی خانه های متروکه

معاون عمرانی شهرداری منطقه یک بیرجند به درخواست ایجاد پارک و فضای سبز در این محله پاسخ می دهد: باید در طرح تفضیلی هر محله این فضا دیده شود در غیر این صورت نمی توان با تخریب بناها و تغییر کاربری که پروسه طولانی دارد برای ایجاد فضای سبز و پارک در محله های قدیمی اقدام کرد.

اخلاقی می افزاید: برای ساماندهی خانه های مخروبه و متروکه نیز از آن جا که این خانه ها موقوفه است بر اساس مکاتبات انجام شده ساماندهی این خانه ها در برنامه است.

رئیس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری بیرجند نیز می گوید: چنانچه بناهای تاریخی در محله چهار درخت در فهرست آثار تاریخی ثبت شده باشند میراث فرهنگی مصالح سازگار و همگون با بافت تاریخی در اختیار صاحبان بناها برای مرمت قرار می دهد و چنان چه خانه ای تاریخی بوده اما ثبت نشده باشد میراث فرهنگی در زمینه مشاوره و کارشناسی مرمت به صاحبان بنا کمک می کند و این افراد می توانند با هزینه خودشان و با مصالح سازگار بافت نسبت به مرمت اقدام کنند.

«فولادی» می افزاید: اما صاحبان این بناها نمی توانند برای ایجاد سقف شیروانی یا افزایش طبقات اقدام کنند. وی تاکید می کند: میراث فرهنگی از خرید و فروش و مرمت خانه های تاریخی در محله های قدیمی استقبال می کند.

• شناسنامه محله

محله «چهار درخت» با مرکزیت میدان چهار درخت از قدیمی ترین و ارزشمندترین محلات تاریخی واقع در بافت تاریخی بیرجند محسوب می شود و به عنوان نقطه مرکزی شهر نیز دارای مساجد، حمام، آب انبار، مدرسه و حسینیه بوده است.

مدیر پایگاه بافت تاریخی بیرجند با بیان این مطلب در مورد وجه تسمیه این محله می گوید: وجود چهار درخت نارونی که در چهار طرف میدان محل قرار داشته باعث شده که به میدان و محله چهار درخت شهرت یابد.

«علیرضا نصرآبادی» می افزاید: به طور کلی آن چه در نمای عمومی بافت محله چهار درخت مشاهده می شود نمای کاهگلی، سقف های گنبدی و سردرهایی با آجرکاری است که به علت درونگرا بودن سبک معماری خانه ها، ارتباط فضای داخلی آن ها با کوچه ها و معابر منحصر به ورودی است.

وی با بیان این که ساخت و سازهای عمده محله چهار درخت مربوط به دوره قاجار است، اظهار می کند: محله چهار درخت بیرجند سال ۷۱ توسط سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری با شماره ۲۳۶۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید.

به گفته وی، محلات ۱۹ گانه بیرجند آن روزگار محله چهار درخت، شکراب، جوادیه، خیرآباد، محله پایین شهر و... نام داشت.

در آن زمان هریک از این محلات ویژگی های خاصی داشت اما بین آن ها محله چهار درخت از نظر خصوصیات فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی سرآمد آن ها به حساب می آمد.

وی درباره مسجد جامع چهار درخت می گوید: این بنا مربوط به اواخر دوره قاجار است و در خیابان شهید مطهری و محله چهار درخت واقع شده و این اثر دوم شهریور ۱۳۷۸ با شماره ثبت ۲۴۰۴ به عنوان یکی از آثار ملی ایران ثبت شد و حمام و مدرسه تاریخی و قدیمی این محله نیز در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

مسجد جامع چهار درخت یکی از آثار قدیمی محله چهار درخت شهرستان بیرجند است. این مسجد در میدان شهید مطهری و محله چهار درخت بیرجند در نزدیکی مسجد عاشور اقرار دارد.

طبق کتیبه موجود در مسجد، این بنا در سال ۱۳۴۹ قمری مرمت شده و می توان گفت این اثر مربوط به اواخر دوره صفویه است. آن طور که مدیر پایگاه بافت تاریخی شهر بیرجند می گوید: حمام این محله نمونه به جا مانده از حمام های قدیمی بیرجند است و هم اکنون به عنوان زورخانه «پوریای ولی» برای انجام ورزش های باستانی تغییر کاربری داده است.

«نصرآبادی» می افزاید: این بنا به حمام سرآب میان ده مشهور بوده و یکی از دو حمام بزرگ شهر محسوب و آب آن از قنات قصبه تأمین می شد.
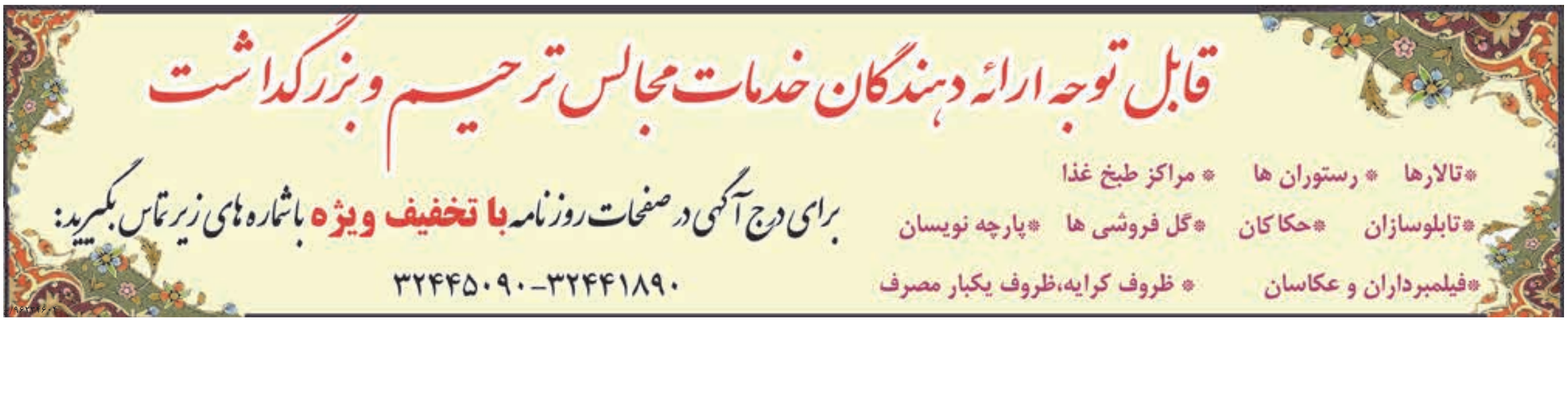
گرم خانه، آتشدان ها، انبار سوخت، تون و انبار خاکستر از مهم ترین فضاهای حمام است. به گفته وی، این حمام برخلاف سبک معماری ویژه و استادانه خود، تزیینات قابل توجهی ندارد که در چند سال اخیر نیز مرمت شده است. وی می گوید: در این محله دو آب انبار به نام های «حاج محمد خان» و «حاج محمد جعفر» وجود دارد که در کنار هم قرار دارند و در دوره قاجار ساخته شده اند.